

Prof.dr. C. Houtman

Overtuigd van de relevantie van de schrift

Jan Leunis Koole als theoloog en exegeet

ORATIËS 12

OVERTUIGD VAN DE RELEVANTIE VAN DE SCHRIFT

Jan Leunis Koole als theoloog en exegeet

Enigszins uitgebreide tekst van
het openbaar college

ter herdenking van prof.dr. J.L. Koole
geboren 26 maart 1910, overleden 25 mei 1997
hoogleraar voor het Oude Testament aan de THUK van 1 september 1954 tot 1
november 1978

uitgesproken op donderdag 28 mei 1998 door

prof.dr. C. Houtman

Kamper Oraties 12

© 1998 Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland,
Kampen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Houtman, prof.dr. C. Houtman,

Overtuigd van de relevantie van de schrift; Jan Leunis Koole als theoloog en exegeet - Kampen: THU-Kampen. - (Kamper Oraties 12) Herdenkingsrede, Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen. - Met lit. opg.

ISBN 90-73954-32-0

NUGI 631

Trefw.: theologie

Omslag Hendriks - Kampen

Geleerd en gelovig

In de bibliotheek van de Theologische Universiteit Kampen bevindt zich een geschrift getiteld 'Exegese over Psalm 139' met onder de titel 'door Prof. Dr. J.L. Koole'. Qua vorm gaat het om een stencil van slechte kwaliteit dat de tekst bevat van een college over Psalm 139. Klaarblijkelijk gaat het niet om de tekst van een regulier college, maar om die van een voordracht op uitnodiging. De tekst wordt gevolgd door een verslag van de discussie naar aanleiding van het college. De tekst is niet van Prof. Koole zelf en evenmin door hem geautoriseerd. Hij bevat wel zeker de notities, een verslag van een toehoorder van de voordracht. Lacunes zijn door middel van streepjes (- - -) weergegeven.¹

Het college moet in 1964 of kort daarna gehouden zijn, want in de discussie nemen de ideeën van een als Robinson aangeduide persoon een voorname plaats in. Bedoeld moet zijn J.A.T. Robinson, de Engelse bisschop, die met zijn boekje 'Honest to God', aan het einde van 1963 in Nederlandse vertaling onder de titel 'Eerlijk voor God' verschenen, de nodige beroering, ook in kerkelijk Nederland, teweeg had gebracht. Naar verluidt, zou zijn op een breed publiek gerichte pleidooi voor Rudolf Bultmanns demythologiseringsprogramma van de Bijbel aanleiding zijn geweest tot de organisatie van een reeks bijzondere colleges binnen de muren van de Theologische Hogeschool van toen. De uitleg van Psalm 139 was Koole's bijdrage daaraan.

Waarom hier de aandacht op dat college gevestigd? Om het beeld dat Koole, klaarblijkelijk o.a. onder invloed van een artikel van de Duitse oudtestamenticus Gerhard von Rad,² een voorstudie voor diens boek *Weisheit in Israel* uit 1970, schetst van de geleerde. Koole wil, wanneer hij de oud-Israëlitische wijze ten tonele voert, naar ik meen, net zoals von Rad, meer dan cultuurgeschiedenis beschrijven. Hij wil ons zijn ideaalbeeld van de intellectuele mens voorhouden, de mens die over een grote kennis van de wereld, de natuur en haar functioneren beschikt en in God gelooft. De Schrift blijkt relevant te zijn voor Koole en een mensbeeld te bieden, waaraan men zich ook in de 20e eeuw moet spiegelen en

1 Het geschrift draagt het nummer 14 F 107. In totaal beslaat de tekst van de uitleg en de discussie acht foliobladen. Naar het toeschijnt, is de tekst niet compleet. In citaten volg ik de schrijfwijze van de 'notulist'

2 "Hiob XXXVIII und die altägyptische Weisheit", in: M. Noth, D. Winton Thomas (eds.), *Wisdom in Israel and in the Ancient Near East* (FS H.H. Rowley), Leiden 1960, 293-301. Koole was bekend met dit artikel blijkens zijn opstel "Het litterair genre van Genesis 1-3", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 63 (1963), 81-122 (zie pp. 111-116).

waaraan hij zichzelf gespiegeld heeft: geleerd zijn en gelovig. We volgen Koole even in zijn uitleg van Psalm 139.

Naar de mening van Koole is de dichter van Psalm 139 een geleerde die van atheïsme beschuldigd wordt. Tegen die aanklacht verweert hij zich door zich op God te beroepen. Koole huldigt de opvatting dat we in de psalm in aanraking komen met vroeg-wetenschappelijk denken, vertegenwoordigd door o.a. een 'stukje fysiologisch-anatomische wetenschap'. Hij heeft daarbij het oog op de verzen 13-16 van de psalm, die ik u ten dele in zijn vertaling laat horen:

- 13 Waarlijk Gij, Gij hebt mijn nieren geschapen,
Gij hebt mij verborgen gehouden in de schoot van mijn moeder,
15 Niet verholen was mijn gebeente voor U,
dat ik in het verborgene gemaakt ben, geweven ben onder in de aarde.
16 De prop die ik was, zagen Uw ogen,
en in Uw handboek stond dat alles beschreven ...

Met name de vertaling van vers 16 is verrassend. Wetenschap is inzicht krijgen in het 'script', het 'draaiboek' van de Heer. Koole nu betoogt dat het soort wetenschap, dat de wijzen door observatie hadden verkregen, 'ook t.a.v. de geboorte van een mens, en al dergelijke dingen meer, reeds in oud-Israel in verdenking gekomen is':

Je zou met de nodige overdrijving kunnen zeggen: Hier in psalm 139 ziet U het konflikt beginnen tussen geloof en wetenschap. Dat konflikt is echter in de geschiedenis van oud-Israel zeer heftig geweest. Ik weet geen duidelijker aanwijzing voor de hevigheid van dat konflikt, dan het nuchtere feit dat van de 3000 natuurspreuken of wijsheidspreuken van Salomo en van die 1005 liederen over allerlei dingen in de natuur in het O.T. [eerder refereerde Koole aan 1 Kon. 4:32, 33] niets is overgebleven. Er zijn wel een groot aantal spreuken van Salomo overgeleverd, maar die hebben echt niets te maken met cederen of met hysop, de inhoud dáárvan heeft betrekking op de levenswijsheid, de moraal. Maar juist het feit dat er in de kanonieke Spreuken van de Salomonische natuurwijsheid niets overgebleven is, stemt wel tot nadenken!

De reden waarom het op een konflikt moest uitlopen kunt U vermoeden. De dichter van psalm 139 wordt er van beschuldigd dat hij het met de vijanden houdt, dat hij zich met zijn manier van filosoferen, van theologiseren, schaart bij hen die de Here Jahwe, de God van Israel, de God van het verbond, haten ... Blijkbaar was er een groep van wetenschappelijke denkers

(maar dan heel erg in een beginstadium), die er toch echt toe gekomen was om de Here te haten. Dat is een leugen, zegt Psalm 139, zo is mijn denken niet ... die atheïsten, die haat ik integendeel met een volkomen haat (vs 22) ... en als jullie nu met je inquisitie komt, dan beroep ik mij op Gods inquisitie.

Koole betoogt dat voor de dichter-geleerde het natuurwetenschappelijk denken legitiem is en voor God te verantwoorden, om de volgende vier redenen:

1. omdat de Goddelijke macht, die in de natuur werkzaam is, voor hem niet iets onpersoonlijks is, maar Jahwe, diezelfde God, die Zijn volk uit Egypte gevoerd heeft.
2. omdat de natuur niet door duistere machten beheerst wordt, maar een werkplaats is van de persoonlijke God van Israel. En daarmee is het natuurwetenschappelijk denken eerst recht mogelijk geworden. (U moet zich dat oude bijgeloof eens voorstellen. Dat bijgeloof is door het geloof in de God van Israel verdreven; de natuur is gedemythologiseerd).
3. omdat de rechte wetenschap alleen uitloopt in een diepe verwondering over Gods majesteit [verwezen wordt naar de verzen 6 en 17].
4. omdat het eind van alles het gebed is. Daar loopt het op uit. Het loopt uit in het gebed dat ik nog eens zo wil parafaseren: 'Zie of ik in mijn denken U kwijtgeraakt ben en aan afgoderij doe, en beheers mij zo dat alleen wat eeuwig zeker is waarde voor mij heeft'.

In de discussie maakte Koole duidelijk dat de vier punten ook voor hem relevantie bezaten. Graag wil hij erkennen dat te lang de Bijbel ook beschouwd en gebruikt is als handboek voor de wetenschap. Hij voegt er echter aan toe: 'Maar ik geloof dat wij weer echt moeten laten gelden dat de bijbel gegeven is opdat een mens geloven mag in God. In een God (en dan kom ik op het probleem van Robinson en Bultmann) die het predikaat heeft dat hij een persoon is, een Hij is, op wie ik een beroep mag doen zoals de dichter van psalm 139 dat konkrete beroep heeft gedaan ...'. Hartstochtelijk pleit Koole voor de relevantie van het godsbeeld van de Bijbel, dat van de persoonlijke God. Voor hem is dat de 'God die verantwoordelijk is voor de werkelijkheid waarmee ik te maken heb in mijn studie en in mijn experimenten, dat is dezelfde als die van Egypte ...'. Het geloof in een persoonlijke God is fundamenteel voor hem:

Maar als je zover kunt gaan dat je zegt: 'deze God is niet meer de God tot wie ik bidden kan, want mijn gebed gaat alleen maar uit naar diakonaal werk of filantropie of dergelijke, dan vind ik dat het draadje dat je met de

bijbel verbindt toch wel heel erg dun geworden is, en waarschijnlijk zelfs afgeknapt is. Dan heb je niets meer met de bijbel te maken’.

Schrift en actualiteit

Relevantie - heel Koole's oeuvre als theoloog wordt beheerst door de overtuiging dat de Schrift relevant is. Het is zijn geloofsapriori. Aan het begin van zijn afscheidscollege over 'Aspecten van de godskennis in het Oude Testament' (1978)³ roept hij onder meer de volgende vragen op: 'Hebben wij een boodschap voor kerk en wereld vandaag, en wát is die boodschap dan? En ook: heeft onze theologie wel relevantie voor onszelf?' (p. 4). In de erop volgende uiteenzetting betoogt hij onder meer dat het ware weten omtrent God niet vereenzelvigd mag worden met verantwoord leven, sociale bewogenheid, worsteling om een rechtvaardige samenleving; Godskennis mag niet opgaan in praxis en moraal (p. 14). In de slotlinea van zijn college merkt hij o.a. op 'en dan is er nog altijd het moeilijke hermeneutische vraagstuk' (p. 16). Dat zal zo zijn, maar Koole's hele college was geënt op de overtuiging dat wat het Oude Testament zegt over de relatie van God tot mens en wereld wezenlijke betekenis heeft, ook voor de christen van de 20e eeuw. In die overtuiging stootte Koole telkens door naar de actualiteit, ook in zijn wetenschappelijk werk.

Een bijbelstudie over Psalm 8 uit 1966⁴ brengt Koole tot de opmerking dat Genesis 1 en Psalm 8 de mens 'een vrijbrief voor natuurwetenschap en techniek' geven en tot de verzuchting dat het zo tragisch is 'dat wetenschap en techniek zich niet steeds herinnerd hebben, waaraan hun emancipatie te danken was; ik bedoel de ongelukkige tegenstelling tussen geloof en wetenschap (als ongeloof). Hier staat toch duidelijk genoeg dat de beheersing van de wereld een goddelijke opdracht is' (p. 6)⁵. Koole wijst op de verbazing in de psalm over de risico's die de Heer met de mens wil nemen. 'Misschien is ónze beklemming hierover in ónze wereld nog iets groter dan het voor de dichter van deze psalm, zeg: drie duizend jaar terug, in zijn tijd geweest is. We hebben macht om met onze insecticiden het evenwicht in de natuur te verstoren. Met onze afvalstoffen bederven

3 In de bibliografie aan het slot opgenomen werken van Koole worden in de tekst en de noten slechts kort aangeduid.

4 "Bijbelstudie over Psalm 8", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 66 (1966), 1-8.

5 De christelijke pretentie een vrijbrief voor natuurwetenschap en techniek te bezitten is van diverse zijden bekritiseerd en beschouwd als de oorzaak van de mondiale milieucrisis. Zie daarvoor bijv. C. Houtman, *Wereld en tegenwereld. Mens en milieu in de Bijbel/Mens en milieu en de Bijbel*, Baarn 1982; H.-J. van Soest, 'Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde?' *De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19e en 20e Nederland*, Delft 1996.

we zelfs in vredestijd lucht en water. Hoe houden we de aarde leefbaar? Hoe moet het met de mens, die deze loodzware last van verantwoordelijkheid dragen moet?' (p. 7). Koole beklemtoont dat de menselijke verantwoordelijkheid ten diepste verantwoordelijkheid ten opzichte van God is. Naar aanleiding van Ps. 8:6 spreekt hij over de satanische verzoeking als God te zijn met de mogelijkheid 'de laatste destructie over de schepping' te ontketenen en over de mens die de laatste grens kent 'en daarom over heel de linie aan de levende God verantwoordelijk blijft voor het behoud van Gods scheppingswerk' (p. 8).

In een boekje uit 1967 met de titel *Het laatste woord*,⁶ dat handelt over de Aäronitische zegen van Numeri 6:22-27, houdt Koole ons in zijn beschouwingen over wat zegen precies is voor: 'Het geheim van de zegen ligt niet daarin, dat iemand iets zou kunnen waarvoor hij eigenlijk de capaciteiten mist; als zoiets gebeurt is dat geen zegen maar een wonder. Het is veelmeer dat iemand de stimulans krijgt om zijn capaciteiten te realiseren' (p. 12). En bij de woorden 'En geve Hij u vrede' merkt hij op, na aangetekend te hebben dat Israëls toekomstverwachting uitgaat 'naar een wereld, waarin alle volken in vrede met elkaar zullen leven': 'Daarom heeft deze zegen iets met de politiek te maken. Maar evenzeer, om zo te zeggen, met het werelddiaconaat' (pp. 16, 18).

In zijn commentaar op Jesaja 56-56 uit 1995 schrijft Koole naar aanleiding van Jes. 65:17-25 onder meer: 'De pericoop zegt tenslotte dat ook de dieren geen onheil meer kunnen aanrichten, vs. 25. In de oudtestamentische situatie zijn dat leeuwen en wolven. Later ratten die de pest verspreiden. En tropische insecten die het licht uit onze ogen vreten' (p. 414).

Actualiteit en Schrift

Steeds stoot Koole door naar de realiteit van het heden. In zijn exegetische werk uit de tweede helft van zijn leven, de tijd dat hij het hoogleraarsambt bekleedde, deed hij dat in de regel in verscholen zinnen die alleen door de volhardende lezer te midden van de overvloed aan exegetische informatie ontdekt worden. Concentratie op de Schrift zelf had toen het primaat. De actualiteit kwam erbij. In de periode daarvoor, toen hij als predikant werkzaam was, lag de aanleiding de relevantie van de Schrift ter sprake te brengen in de actualiteit. Geschriften uit die periode brengen ons in aanraking met Koole als een man die met beide benen in het maatschappelijke en kerkelijke leven van zijn dagen stond, aan wie de kerkmensen met zijn vragen aan het hart ging, die kort na de Tweede Wereld-

6 Kamper cahiers no. 5.

oorlog in een tijd, waarin hij onder de meer ontwikkelde kringen in de samenleving een hernieuwde interesse voor de kerk signaleerde, zich inspande om klaar en helder aan te geven waarvoor christendom en kerk staan, moeten staan. Zo verscheen er van zijn hand een boekje met de titel *De zin der liturgie*. Een boekje voor hen die belangstellen in onze kerkdiensten (Amsterdam 1946),⁷ ontstaan uit het gesprek met buitenkerkelijken en bedoeld om hen de eredienst beter te doen verstaan, maar ook gericht aan 'hen, die kerkgaan zonder zich er genoeg van bewust te zijn, wat zij in de kerk komen doen' (p. 8). Ook praktische zaken komen erin aan bod, zoals het dragen van een toga door de predikant. 'Er zijn aan het gebruik van dit ambtsgewaad gevaren verbonden', aldus Koole, 'niet het minst het gevaar, dat ook maar enigermate de indruk wordt gewekt, dat de voorganger geen gewoon mens is, broeder onder de broederen. Maar de toga vindt wel hierin haar rechtvaardiging, dat zij tegen het ongedurige van de wisselende mode het boven-tijdelijke karakter van Gods Woord tot uitdrukking brengt' (p. 94).

In het Woord vooraf van *De zin der liturgie* riep Koole de vraag op: 'Moèt deze [de oud-eerwaardige] christelijke kerk, ook in haar eredienst, niet iets te zeggen hebben voor ons als mensen van deze twintigste eeuw, die één lange cultuurcrisis schijnt te zijn?' (p. 6). In een boekje met de een tikkeltje prikkelende titel *Geloven en genieten* (Kampen z.j. [1946]) gaat Koole op de cultuurcrisis in door middel van cultuurfilosofische beschouwingen, waarin hij een analyse geeft van het moderne levensgevoel. Hij constateert: 'Wij hebben het geloof in de toekomst verloren, en daarom leven wij bij het heden. Wij zijn het vertrouwen in elkaar kwijt, en daarom denken wij uitsluitend aan onszelf. Wij hebben geen oog meer voor de zin van het leven, en daarom schijnt het genieten van brood-enspelen de enige mogelijkheid voor onze hedendaagse maatschappij geworden te zijn' (p. 13), en concludeert: 'Wij moeten ons ervoor aansprakelijk weten, dat de brede lagen van ons volk tot ander en beter dingen worden opgevoed, dan de genotzucht. Hoe klein de kansen op een herstel in dit opzicht ook mogen zijn, wij moeten alles wat in onze macht staat aanwenden om ons volk uit deze ellendige wanbeschaving te verlossen' (pp. 15, 16). De demonen van de 20e eeuw worden door Koole geïdentificeerd: geld, luxe, de kunst, de wetenschap, 'En niet het minst: de seksualiteit. Juist de seksualiteit heeft een uitgesproken daemonisch karakter. Zij betovert en geeft een roes, die opheft boven het dagelijks leven. Zij is "onverwinnlijk in de strijd" en beheerst het leven van onze jongeren

7 Na de tweede wereldoorlog verschijnen er een aantal geschriften van Koole, die reeds in het begin van de oorlog voltooid waren. Zie bijlage I.

meer dan iets anders ... Maar het evangelie verkondigt dat Jezus Christus aan de onbepaalde heerschappij van deze afgoden een eind gemaakt heeft en ons uit de slavernij van het "vlees" heeft verlost' (p. 31).

Ascese biedt naar Koole's oordeel geen uitweg uit de greep van het hedonisme, door hem sensualisme genoemd. De remedie zoekt hij in het Nieuwe Testament. Daaruit geeft hij inhoud aan de christelijke ethiek: de christen heeft de vrijheid om te genieten, maar draagt ook de verantwoordelijkheid om met het oog op de ander van die vrijheid af te zien (pp. 37-54): 'Wij moeten niet leven met het doel om te genieten, alsof dit de uitsluitende zin van ons leven zal zijn. Laat ons het ook aandurven, zonder de genieting van wat het leven aangenaam maakt, het leven zelf de moeite waard te achten' (p. 46).

Wat opvalt in *Geloven en genieten* is dat de toon zuiver en waardig blijft. Het is evident dat Koole geen positief beeld had van de maatschappelijke ontwikkelingen in de tijd vlak na de tweede wereldoorlog. Dansen noemt hij verscheidene malen als een bedreiging voor de christen. Hij sluit er zelfs het boekje mee af. Reagerend op die jonge mensen 'die zeggen, dat zij zó dansen kunnen, dat het hun niets doet' ['Zij voelen er geen sexuele prikkels in'], schrijft Koole: 'Maar al zou dit waar zijn, dan heeft de Kerk nog tot deze jonge mensen te zeggen, dat zij eraan zullen denken dat door hun voorbeeld ook anderen zullen gaan dansen, die deze zelfconstrôle volkomen missen en voor wie het de geestelijk-zedelijke ondergang wordt' (pp. 52, 53). Zoals blijkt, houdt Koole het zakelijk. Hij laat zich niet verleiden tot melodramatische beschrijvingen. Dat genot schenkt hij zijn gelovige lezers niet. Koole is een heer. Ook een pastor?

Een predikant die bleef studeren

Toen aan het einde van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig het fenomeen geloofs- en gebedsgenezing sterk in de kerkelijke belangstelling stond, oriënteerde Koole zich grondig daarin. In een boek *De boodschap der genezing* (Kampen 1955) presenteerde hij een faire beschrijving en een deugdelijke analyse van de wereld van de gebedsgenezing. Op zo ongeveer elke vraag, die naar aanleiding van het fenomeen gesteld kan worden, gaat hij in. Met een goed oog voor de crisis, waarin mensen kunnen geraken, wanneer ondanks geloof en gebed de genezing uitblijft, betoont hij zich de pastor.

De boodschap der genezing is een aantrekkelijk en goed leesbaar boek, onder meer vanwege de gegeven tijdsbeelden, zoals de volgende:

Men zou kunnen zeggen, dat er in onze tijd een eredienst van het leven ontstaan is. En in deze eredienst zijn de ziekenhuizen de tempels, en de in 't wit gehulde mannen en vrouwen, die daar rondgaan, zijn de priesters en levie-

ten. Méér nog. Wanneer men als predikant zijn patiënten op de ziekenzaal een bezoek brengt, is men keer op keer getuige van een bijna goddelijke verering, die toegebracht wordt aan de arts, die op zo'n ogenblik ten tonele verschijnt. Begeleid door verpleegsters en assistenten betreedt hij de zaal, waar het geroezemoes onmiddellijk plaatsmaakt voor eerbiedige stilte. Wanneer de grote man bij een bed blijft staan, zijn aller ogen op hem gericht. Met een mengeling van vertrouwen en vrees ziet de patiënt naar hem, die over zijn leven en dood schijnt te beschikken. De dokter is geweest ... zal hij op bezoeken tegen zijn huisgenoten zeggen. De dokter heeft verteld dat het vooruitgaat ... hij was nogal tevreden ... (pp. 91, 92).

Al met al, in de op een breed publiek gerichte publicaties, door Koole in de pastorie vervaardigd, ontmoeten we hem als een nuchter en praktisch theoloog, als iemand die weet wat er in de kerk en de maatschappij van zijn dagen omging, die vanuit het evangelie naar antwoorden zocht en ook kans zag die te formuleren, omdat hij een predikant was die is blijven studeren. En flink ook. Zijn 'populaire' boeken liet hij vergezeld gaan van publicaties met een wetenschappelijke verantwoording van zijn standpunten, te weten *Liturgie en ambt in de apostolische kerk* (Kampen 1949) en *Gaven der genezing* (Delft 1953). Het eerstgenoemde boek bevat onder meer een hoofdstuk met de titel 'de vrouw in de gemeente' (p. 99). Het eindigt als volgt:

Zo heeft de kerk ook vrouwen geactiveerd. Zij eerbiedigde het onderscheid tussen man en vrouw, en schonk haar daarom geen plaats temidden van de oudsten. Maar in menig opzicht kon de christenvrouw zich aan de arbeid in de Kerk geven, en het is zeker dat zij zeer veel heeft bijgedragen tot het bouwen en bewaren der gemeente (p. 102).

Het ingenomen standpunt typeert Koole. Uit zijn hand vliegt geen knuppel het hoenderhok in. Nuance in de beschrijving en respect voor het object van de beschrijving kenmerken zijn visie, die niet het oogmerk heeft te prikkelen, maar tot instemming bedoelt uit te nodigen. Daarop zal hij hebben mogen rekenen zo vlak na de tweede wereldoorlog.⁸

8 In 1968 werd het ambt van ouderling en diaken in de Gereformeerde Kerken toegankelijk voor de vrouw. In 1968 werkte Koole mee aan een GOS-rapport dat uitliep op het voorstel het ambt van diakones of vrouwelijke diaken in de Gereformeerde Kerken te herstellen en zich dieper te bezinnen over de vraag of alle ambten voor de vrouw opengesteld moeten worden. Zie bijlage I.

Ik noemde Koole een predikant die is blijven studeren. Leidde die attitude tot geleerde, diepgravende preken? In de gepubliceerde preken van Koole treedt hij ons tegemoet als een homileet van de eenvoud. Zijn prediking is nogal conventioneel en munt niet uit door originaliteit. In een preek over 2 Korintiërs 12:7 met de titel 'Doorn in het vlees'⁹ zet Koole in de openingszinnen als volgt in: 'In de H. Schrift lezen we dat God de Here de overwinnende helden en zegevieren-de groten uit zijn koninkrijk altijd iets meegeeft, dat fluistert: Vergeet niet dat ge slechts een zondaar zijt!'. Die fluistering hoort hij in 2 Korintiërs 12:7, maar ook in de oudtestamentische geschiedenis over Jakob te Penuël (Gen. 32:22-32):

wanneer de aartsvader Jakob in zijn geloofsstrijd de zegepraal behaald heeft en daarmee de naam Israël ontvangt, d.i. vorstelijke strijder Gods, dan blijft hij zijn leven lang hinkend aan de heup; en van dag tot dag zal dit lichaamsgebrek hem eraan herinneren dat hij niets van zichzelf verwachten kan, maar uitsluitend afhankelijk is van genade.

Zo nu leest ge ook in de tekst van vandaag. Deze Paulus mag roemen ... Wij spreken U heden over Paulus en de doorn in zijn vlees; 1. de verzoeking der genade, 2. de zegen uit Satan.

Koole sluit nogal eens af met een uiterst simpel en aandoenlijk verhaaltje. Een preek met als tekst Johannes 14:9a en als titel 'Kent gij die naam nog niet?'¹⁰ loopt uit op de vraag: 'Hebt u 't bloed van de Heiland óók nodig om afgewassen te worden?' en wordt gevolgd door de opmerking: 'Misschien denkt u: maar ik ben schoon genoeg, ik heb dat bloed van het Lam niet nodig. O ja, dat dacht die jongen ook. Jongen, had vader gezegd, nu is 't al zo lang geleden, nu gaan we vanmiddag eens samen naar de dierentuin om de aapjes te bekijken. O dat is fijn, zegt die jongen, gaan we nu? Nee, zegt de vader dan, eerst moet ik nog wat anders doen, maar straks kom ik terug en dan moet jij intussen zorgen dat moeder je gewassen heeft en netjes aangekleed ...'. Zo gebeurt, maar de vader blijft lang weg en de jongen gaat weer spelen en maakt zich vies en vuil, 'dan moet vader tegen hem zeggen: jongen, ik kan je nu toch niet meenemen, je bent niet gewassen. Jawel, zegt die jongen, ik ben wel gewassen ...' De vader nodigt hem uit eens in de spiegel te kijken en dan 'ziet die jongen wel hoe vuil hij is, en dan

9 De tekst van een door Radio Bloemendaal waarschijnlijk op 2 augustus 1949 uitgezonden preek.

10 De tekst van een door Radio Bloemendaal op 15 februari 1953 uitgezonden preek. Zie bijv. ook Koole's afscheidsprek over Rom. 3:22b-24 met de titel 'Er is geen onderscheid' uitgezonden door Radio Bloemendaal op 29 augustus 1954.

komen de tranen. Hij moet weer gewassen worden'.

De preek vervolgt dan met: 'Zullen wij vanmorgen ook maar eens voor de spiegel gaan staan? Ja, dat hebt u vanmorgen vroeg al gedaan. Neen, voor de spiegel van de wet van God ... O, we moeten maar weer gewassen worden in dat bloed van het Lam van God ...'

Prediking als deze voldeed klaarblijkelijk aan het verwachtingspatroon van de doorsnee-kerkganger in de na-oorlogse jaren en kon op diens waardering rekenen.¹¹

Gekwalificeerd voor het hoogleraarsambt

Koole - een gewaardeerd predikant, die flink bleef studeren en publiceren; door zijn op een breed publiek gerichte boeken en door zijn preken via Radio Bloemendaal had hij bekendheid bij het gereformeerde kerkvolk; door zijn met grote regelmaat verschijnende artikelen in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* en *Horizon* had hij aanzien onder de gereformeerde theologen. Onomstreden was zijn kunde - cum laude was hij in 1936 gepromoveerd bij de bekende Duitse geleerde Hans Lietzmann op een tekstkritische studie, waarvoor een grondige kennis van het Koptisch vereist was;¹² buiten discussie zijn positie als kerkelijk theoloog.

11 In de gepubliceerde preken uit de tijd dat Koole hoogleraar voor het Oude Testament was neemt 'nvertelling' van het bijbelverhaal uit het Oude Testament een grote plaats in. De prediking draagt een exemplarisch karakter. Zie de volgende preken: "De zondebokken" (over Lev. 16:7-10, 20-22), in: *Menigerlei Genade* 45 (1958), 73-82; "David in Ziklag" (over 1 Sam. 30:1-8), in: *Menigerlei Genade* 47 (1960), 385-394; "Tragische schuld en bevrijdend uitzicht" (over 1 Kron. 10:13a), in: *Menigerlei Genade* 50 (1963), 579-585. Koole was overtuigd van de legitimiteit van de 'paradigmatisch-paraenetische preek' 'de Bijbelse geschiedenis' biedt 'kostbaar illustratiemateriaal' aldus Koole in "Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 65 (1965), 81-104, in reactie op onder meer de door hem gesignaleerde angst voor zedepreken (pp. 100, 101). Zijn standpunt impliceert geen onderwaardering van de bijbelse geschiedenis als 'heilshistorie' (zie pp. 101-104). *Menigerlei Genade* 66 (1979), 217-225, bevat een preek over tekst uit de profeten (Jes. 40:3-5), getiteld "God belooft".

12 *Studien zum koptischen Bibeltext. Kollationen und Untersuchungen zum Text der Paulusbriefe in der unter- und oberägyptischen Überlieferung* (Beihefte Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft 17), Berlin 1936. De bladzijden 1-49 dienden, in 1935 afzonderlijk onder bovenstaande titel uitgegeven, als 'Dissertation zur Erlangung der hohen Lizentiatenwürde an der hochw. ev.-theologischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin'.

In het woord vooraf van zijn tweede met cum laude bekroonde dissertatie uit 1938¹³ deelt Koole mee dat werk 'in kinderlijke liefde en dankbaarheid' op te dragen aan zijn in het jaar daarvoor ten gevolge van een auto-ongeluk omgekomen vader. Hij voegt er aan toe: 'Dit geschiedt met temeer reden, daar het over een onderwerp handelt, dat met de praktijk des geloofs (waarin mij ten opzichte van hem de meeste dankbaarheid past) in nauw verband staat'. De opmerking klinkt haast als een excuus voor zijn eerste proefschrift, een a-theologisch werk, slechts toegankelijk voor ingewijden.

Nadrukkelijk heeft Koole zich met en na zijn tweede promotie gepresenteerd als een godgeleerde, die van verschillende theologische markten thuis is, die van het Nieuwe Testament, de vroege kerkgeschiedenis,¹⁴ het vroege jodendom,¹⁵ de liturgiek,¹⁶ de ethiek en de evangelistiek, en die er standpunten op nahoudt die op zijn minst alleszins aanvaardbaar zijn. We gaven daarvan al een indruk. Andersgezegd, Koole bezat de kwalificaties die in de Gereformeerde Kerken kort na de tweede wereldoorlog vereist waren voor het hoogleraarsambt. Gezien de terreinen, waarop hij zich bewogen had, was hij op verschillende posten inzetbaar. Uiteindelijk¹⁷ viel hem in 1954 - enigszins verrassend gezien zijn expertises - de leerstoel Oude Testament te Kampen ten deel.

Bekleed met het hoogleraarsambt

De hem toevertrouwde leeropdracht vergde van Koole zich op een hem minder bekend terrein grondig in te werken. Op bewonderenswaardige wijze heeft hij dat gedaan. Talenman als hij was, ontpopte hij zich al snel tot een uitstekend hebraïcus.¹⁸

13 *De overname van het Oude Testament door de christelijke kerk*, Hilversum 1938.

14 Zie naast zijn tweede proefschrift het artikel "De oudste christelijke kerk", in: F.W. Grosheide e.a. (eds.), *Geschiedenis der kerk*, I, Kampen z.j., 11-45; tweede, herziene druk in: G.P. van Itterzon, D. Nauta (eds.), *Geschiedenis der kerk*, I, Kampen 1963, 9-55.

15 Zie naast zijn tweede proefschrift het boekje *De joden in de verstrooiing*, Franeker z.j [1946].

16 Voor dit en de volgende vakgebieden zie reeds boven.

17 In 1942 was Koole met Herman N. Ridderbos kandidaat voor de vervulling van de vacature S. Greijdanus. De synode koos uit dit tweetal laatstgenoemde op de Kamper leerstoel voor het Nieuwe Testament.

18 Als zodanig kwalificeerde hij zich ook academisch. In 1957 behaalde hij tijdens zijn hoogleraarschap cum laude het kandidaatsexamen Semitische letteren aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Van de Semitische talen droeg Koole naast Hebreeuws en Koptisch kennis van Akkadisch, Aramees, Arabisch en Syrisch.

In aansluiting aan zijn tweede proefschrift maakte hij het canon-vraagstuk en de hermeneutiek van het Oude Testament tot een permanent thema van zijn onderzoek. Zijn inaugurele oratie over de canonisatie van het Oude Testament van begin 1955¹⁹ werd met een zekere regelmaat gevolgd door een nieuwe publicatie over de canon: de laatste daterend van 1986, een bijdrage aan *Inleiding tot de studie van het Oude Testament*, geleverd tegen de achtergrond van een brede uitzetting over 'Het Oude Testament als Heilige Schrift' in *Bijbels handboek* IIB van 1983.

Koole's interesse in de canon was niet louter gericht op de complexe historische vragen van de totstandkoming, maar met name ook op de theologische aspecten van het canon-vraagstuk, de bijbels-theologische en hermeneutische kwesties, waarvoor de Schrift, zoals wij die kennen, ons stelt, zoals de kwestie van de grote diversiteit van de Schrift en haar eenheid en de kwestie van de verhouding van het Oude Testament tot het Nieuwe. Historisch onderzoek was bij hem dienstbaar aan zijn positiebepaling als theoloog en exegeet. Bezien we zijn oeuvre, dan moeten we vaststellen dat Koole, voordat hij het waagde exegetisch werk van grote omvang aan de openbaarheid prijs te geven, klaarblijkelijk een duidelijke visie wilde hebben op het karakter van de Schrift en op de eisen, waaraan een verantwoorde omgang met haar moet voldoen.

Een goed beeld van de punten, waarover Koole zichzelf en uiteraard anderen, zijn studenten, duidelijkheid wilde verschaffen, biedt het verslag van een 'seminar' uit 1972, dat in 1973 gepubliceerd werd onder de titel 'Overwegingen bij een "Theologie van het Oude Testament"'.²⁰

Vragen van het volgende soort kwamen aan bod: vertegenwoordigt de canon van het Oude Testament de religie van heel de joodse na-exilische gemeenschap of alleen die van bepaalde leidende kringen? Is het Oude Testament te danken aan religieus exclusivisme, het resultaat van een schiftingsproces, waarin gaandeweg allerlei materiaal afgestoten werd? Is er tijdens het overleveringsproces sprake geweest van herinterpretatie van de stof en in welke mate? Kan er ondanks de gevarieerdheid van het Oude Testament gesproken worden van een 'centrum' van waaruit het als geheel, naar een innerlijke samenhang verstaan zou kunnen worden? Betekent de aanvaarding door de Kerk van het Oude Testa-

19 *Het probleem van de canonisatie van het Oude Testament*, Kampen 1955. De inaugurele oratie werd gehouden op 18 januari 1955. Zie het verslag van de plechtigheid in *De Bazuin* van 21 januari 1955.

20 *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 73 (1973), 1-15. Vgl. ook zijn "Ontwikkelingen op het gebied van de Oudtestamentische Theologie", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 67 (1967), 18-26.

ment niet een geloofsoordeel over de eenheid van het Oude Testament? En kan er van continuïteit tussen Oude en Nieuwe Testament gesproken worden? Hoe is het mogelijk om bij afwijzing van het biblicisme onderscheid te maken tussen wat tijdgebonden en wat normatief is in het Oude Testament?

Lang niet alle vragen krijgen een duidelijk antwoord.²¹

Een indicatie dat zij aan actualiteit niet hebben ingeboet. Wel worden er een aantal belangrijke constateringingen gedaan. Zo wordt benadrukt dat de geloofsuitspraken van de bijbelschrijvers situationeel bepaald zijn (p. 7) en dat het Oude Testament als geheel een gerichtheid op de toekomst heeft (p. 11). Wat betreft (her)interpretatie binnen de Schrift wijst Koole onomwonden de idee dat (her)interpretatie 'Umdeutung' zou kunnen zijn af.²²

Dat is een wellicht te fors standpunt. Wie de uiteenlopende formuleringen binnen de diverse verzamelingen van voorschriften in het Oude Testament en de verschillen in de beschrijving tussen enerzijds de boeken Samuël en Koningen en anderzijds de boeken Kronieken serieus wil nemen, zal er behoefte aan hebben zich ietwat genuanceerder ten aanzien van interpretatie binnen de Schrift uit te drukken.

In de gepubliceerde tekst van een referaat met de titel 'Die Gestaltung des alttestamentlichen Kanons', verschenen in 1977²³ en gewijd aan het canon-vraagstuk als hermeneutisch probleem, roert Koole naast de problematiek van de ordening van de geschriften binnen de canon en de hermeneutische betekenis daarvan ook het fenomeen actualisatie, interpretatie binnen de Schrift weer aan. Hij uit zich daarover bepaald positief. Ook latere toevoegingen aan bijvoorbeeld

21 Op de vraag 'of het jodendom een even (of de enige) legitieme voortzetting van het O.T. genoemd kan worden, of misschien in meerdere of mindere mate een tegenbeweging tegen het N.T.' (p. 15), werd niet ingegaan, omdat aan de deelnemers van het 'seminar' de gelegenheid en de nodige vertrouwdeheid met de talmoedische literatuur ontbrak. In *De Joden in de verstrooiing*, Franeker z.j [1946], had Koole zich daarover nog heel stellig uitgesproken: 'De feiten zijn, dat de continuïteit loopt van oud-Israël via het Jodendom der verstrooiing naar de christelijke Kerk; en dat het latere talmoed-Jodendom slechts afbuiging van deze lijn is, verloochening van het verleden, revolutie' (p. 8; vgl. pp. 104, 110, 112, 118). Voor Koole's visie op het jodendom en de verschuiving die daarin plaatsvond zie G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970*, Kampen 1996, 416, 487, 524, 592; vgl. ook pp. 554v., 565.

22 Zo nog in de inleiding tot zijn commentaar op Jesaja 56-66 (p. 7).

23 *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 77 (1977), 224-238.

de profetische boeken hebben naar Koole's oordeel hun eigen authenticiteit voor zover 'sie die legitime Aktualisierung des Prophetenwortes enthalten'. Hij voegt daar de vraag aan toe: 'Warum können diese vielgeschmähten Redaktoren oder Epigonen keine wirkliche Propheten gewesen sein?' (p. 230). Dit standpunt maakt het Koole mogelijk de canonieke tijd uit te breiden tot de tijd van de door de Heer geroepen en gemachtigde apostelen en te concluderen: 'Wenn es aber eine im NT weitergehende kanonische Zeit gibt, dann rücken AT und NT auch in einem Kanon zusammen' (p. 231). Het ingenomen standpunt maakt de kwestie van de grenzen van de canon deste klemmender en roept die van de verhouding van Schrift en traditie op. Zijn en worden in het continue proces van actualisatie en herinterpretatie de grenzen van de canon feitelijk niet permanent doorbroken?²⁴

Het tweede deel van het verslag van het 'seminar' draagt het opschrift 'Relevantie' (p. 9). Koole was - het is al meer gezegd - overtuigd van de relevantie van de Schrift, maar geen biblicist. Zo stond hij voor de vraag: relevant, ja, maar op welke wijze en in welke mate? Tot een geheel afgeronde hermeneutiek is het niet gekomen. Relevantie - of men iets relevant vindt, hangt af van de waarde, het gezag dat men eraan toekent. Een relevante Schrift kan niet anders dan een Schrift met gezag zijn. Voor Koole als gereformeerd theoloog stond het gezag van de Schrift als 'Woord van God' niet ter discussie. Dat was een geloofsapriori voor hem. Het werd reeds opgemerkt. Bij mijn weten heeft hij zich daarvoor niet verantwoord en nimmer zich geroepen gevoeld om aan te tonen dat de Schrift meer is dan een verzameling meer of minder geslaagde geschriften uit de antieke oudheid. Waar hij wel uitvoerig verantwoording voor heeft afgelegd is de aard van het gezag van de Schrift, in het bijzonder de aard van het gezag van de historische boeken van het Oude Testament.

24 Vgl. C. Houtman, "Moraal en verhaal", in: *Niet onder stoelen of banken* (FS G. Manenschijn), Baarn 1996, 99-110.

Soortelijk gewicht als exegetische term

Toen Koole in 1954 als hoogleraar aantrad had zich in de beoefening van de bijbelwetenschap in de Gereformeerde Kerken een klimaatsverandering voltrokken. De antithese die haar decennialang had beheerst, was aan het verdwijnen ten gevolge van het optreden van een nieuwe generatie hoogleraren, die zich vrijer bewoog ten opzichte van de gereformeerde dogmatiek.²⁵

De neiging de historisch-kritische bijbelwetenschap uitsluitend apologetisch te benaderen, had plaatsgemaakt voor een kritische, maar faire opstelling. De omslag was dringend geboden. Wilde de gereformeerde theologie nog serieus genomen worden door de intelligentsia binnen haar kerkmuren, dan ontkwam zij er niet aan haar schriftbeschouwing te herzien, de aard van het gezag van de Schrift te herformuleren. Het is Koole's verdienste geweest dat hij, met anderen, de tijd goed heeft aangevoeld en ruimte heeft geschapen voor een wat ontspannen benadering van de historische boeken van het Oude Testament.

In een aantal geschriften heeft hij vanaf 1963²⁶ het karakter van de in gereformeerde kring doorgaans als strikte historiebeschrijving beschouwde verhalende boeken van het Oude Testament geanalyseerd. Dankzij hem werd 'soortelijk gewicht' een bekende exegetische term²⁷ en durfde men in gereformeerde kring wat onbekommerd sommige bijbelverhalen als 'volksverhalen' te kwalificeren, die een andere beoordeling vergden dan moderne geschiedschrijving.

De nieuwe vrijheid werd niet alleen de theologen onder elkaar gegund. In een boekje uit 1967, *Verhaal en feit in het Oude Testament* (Kampen z.j.), werd door Koole ook de gemeente het inzicht gegund zich in de gecreëerde ruimte te begeven. Koole was echter Koole gebleven.

25 Zie in dit verband G.C. Berkouwer, *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen*, Kampen 1989; M.E. Brinkman (ed.), *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)*, Kampen 1992.

26 Zie "Het litterair genre van Genesis 1-3", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 63 (1963), 81-122.

27 Zie "Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 65 (1965), 81-104.

Ook in zijn publicaties over het soortelijk gewicht schrijft hij genuanceerd en voorzichtig, alleszins aanvaardbaar voor de 'brede bovenlaag' in de Gereformeerde Kerken van toen.²⁸

Revolutionaire woorden komen niet uit zijn mond. Zo sluit hij bijvoorbeeld de bespreking van Genesis 1-11 in het zojuist genoemde boekje af met de opmerking: 'En toch doen we aan de Bijbel onrecht, wanneer we Gen. 1-11 als fantasie opvatten; daarvoor heeft het tezeer "geschiedenis"-karakter'. Even later laat hij daarop volgen: 'Men kan er dan ook niet aan ontkomen, dat naar de bedoeling van de Schrift aan Gen. 1-11 werkelijke feiten ten grondslag liggen'. Wel geeft hij toe dat deze 'geschiedschrijving' op een aparte manier tot stand gekomen moet zijn en men daaruit kan afleiden dat zij ook op een aparte manier gelezen moet worden (p. 52). Elders benadrukte hij: 'De O.T.ische geschiedschrijvers delen feitelijke gebeurtenissen mee; men ontkracht het kerygma van de historische overleveringen van het O.T. door de facticiteit eraan te ontnemen'.²⁹ Zo absoluut zullen we ons nu, meer dan dertig jaar later, niet meer uitdrukken.

Otium cum labore arduo

Koole's exegetische oeuvre is met name tot stand gekomen na zijn emeritering. 1978 was voor hem niet het begin van een periode van louter otium cum dignitate. Integendeel, als 'oudgediende' heeft hij zich bijkans twintig jaar met volle inzet gewijd aan de exegese en vorm gegeven aan wat zijn opus magnum is geworden, de uitleg van Jesaja 40-66.

Voor Koole's emeritaat verscheen afgezien van enkele kleinere studies en een verklaring van de tien geboden,³⁰ dat gezien de aard van het onderwerp een sterk praktische inslag heeft, een commentaar op de kleine profeet Haggai (1967) in de reeks *Commentaar op het Oude Testament*. Blijkens de notulen van de vergaderingen van de redactie zag Koole's exegetische program er aanvankelijk nogal ambitieus uit. Hij had de bewerking van heel het boek Jesaja en de beide boeken Kronieken op zich genomen.³¹

28 Wat niet betekent, dat het geschrift geen weerstand opriep. Zie bijv. M.J. Arntzen, "Onduidelijke Schriftbeschouwing (Vragen aan Prof.dr. J.L. Koole)", *Woord en Wereld* 4/3 (1967), 74-76, en de repliek van Koole, "Antwoord aan dr. Arntzen", *Woord en Wereld* 4/5 (1967), 138-139. Ook bereikten Koole brieven van verontruste gemeenteleden. Zie bijlage III.

29 Zie "Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament", 83.

30 *De tien geboden*, Baarn 1964.

31 Zie de notulen van de redactievergadering van 9 april 1976.

In 1979 gaf Koole te kennen af te willen zien van de uitleg van Kronieken.³² In 1988 liet hij weten zich te willen concentreren op Jesaja 40-66 en stelde hij voor de uitleg van Protojesaja, Jesaja 1-39, aan een ander op te dragen. Op dat moment was reeds zijn uitleg van Jesaja 40-48 gepubliceerd (1985) en de verschijning van de exegeze van Jesaja 49-55 in zicht (1990) en had hij - inmiddels achtenzeventig jaar oud - nog elf hoofdstukken te gaan. Hem is de tijd gegeven de uitleg ook daarvan te voltooien. In 1995 verscheen het laatste deel van zijn megaproject in druk. Zo'n 1300 zeer gevulde pagina's over Jesaja 40-66 zijn letterlijk uit Koole's pen gevloeid - van de typemachine maakte hij geen gebruik; de Theologische Universiteit is steeds zo vriendelijk geweest zijn kriebelschrift door student-assistenten te laten vastleggen door middel van tekstverwerking. Op 12 juni 1995 werd het laatste deel van de trits in een feestelijke bijeenkomst in de Theologische Universiteit aan Prof. Koole aangeboden. Tijdens de bijeenkomst werd de betekenis van Koole als oudtestamenticus, in het bijzonder als Jesaja-specialist, belicht door een drietal sprekers: prof. dr. W.A.M. Beuken (Leuven), dr. M. Dijkstra (Utrecht) en dr. W. van der Meer (Kampen).³³ Alle drie waren zij in de jaren zeventig betrokken bij het Deuterokesaja-project aan de Theologische Universiteit.

Dertienhonderd dik bedrukte pagina's - dat wil zeggen gemiddeld vijftig bladzijden tekst over één hoofdstuk Jesaja oftewel gemiddeld meer dan tweeëneenhalve bladzijde over één vers. Gereformeerde exegeten hebben steeds de neiging gehad bij exegeze breed uit te halen, grondig aandacht te schenken aan de diverse aspecten van de bijbeltekst en de verschillende benaderingen en exegetische oplossingen nauwkeurig te wegen. Boze tongen hebben wel beweerd dat die zo brede aanpak zijn oorsprong vindt in een minderwaardigheidscomplex, waaraan de gereformeerde bijbelwetenschap zou hebben geleden: men demonstreerde zijn grondige kennis om aan de geleerde wereld, die de gereformeerde bijbelwetenschap amper serieus wilde nemen, te laten zien hoezeer men met de stand van de wetenschap op de hoogte was. Ik zelf denk dat de breedheid verklaard moet worden uit het gezag dat aan de Schrift werd toegekend. De centrale plaats die de Bijbel traditioneel in de reformatorische traditie had en in aansluiting daaraan in Abraham Kuypers neo-calvinisme maakte bijbeluitleg tot een serieuze en gewichtige aangelegenheid en exegeten tot verdedigers van het gezag van de

32 Zie de notulen van de redactievergadering van 11 januari 1979.

33 Zie het verslag van de bijeenkomst in het *Nederlands Dagblad* van 13 juni 1995 en ook M. Gosker, "Koole en Jesaja, een paar apart", *Koornmarkt* 1 1/4 (1995), 11-12.

Schrift tegenover het loerende gevaar van de louter als negatief beoordeelde historisch-kritische bijbelwetenschap. De tijd van de antithese ligt echter al ver achter ons. Gereformeerde exegeten en hun werk worden meer dan serieus genomen door hun vakgenoten. Ook Koole's werk werd en wordt hoog gewaardeerd. De inleiding tot het hele boek Jesaja in zijn commentaar van 1995 weerspiegelt de klimaatsverandering, die zich in de gereformeerde bijbelwetenschap de afgelopen decennia heeft voltrokken en haar heeft gebracht in de buurt van het standpunt dat hervormd-ethische bijbelgeleerden vanaf het einde van de vorige eeuw verdedigden: de erkenning van de Schrift als Woord van God is niet onverenigbaar met historisch-kritisch onderzoek,³⁴ een standpunt door Abraham Kuyper voorzien van de negatieve kwalificatie 'vles noch vis'.

Mocht het zo zijn dat de Amsterdamse hoogleraar en trouwe Kuyperiaan G.Ch. Aalders in zijn *Oud-Testamentische Kanoniek* (Kampen 1952) onverkort vasthield aan het standpunt, dat heel het boek dat in het Oude Testament op naam van de profeet Jesaja staat, hem als geestelijke vader heeft (pp. 207-221), en mocht het zo zijn dat Aalders' opvolger Nicolaas Herman Ridderbos, gebruik makend van de door zijn vader Jan Ridderbos reeds in de twintiger jaren geboden ruimte,³⁵ voorzichtig met de mogelijkheid wilde rekening houden dat het werk van Jesaja van Jeruzalem in de overlevering binnen zo iets als een school van Jesaja in zijn geest was uitgewerkt en één van de leerlingen in bijzonder grote mate de hand heeft gehad in de totstandkoming van hoofdstuk 40-55,³⁶ in de inleiding van zijn commentaar uit 1995 spreekt Koole onbevangen over Proto-, Deutero- en Tritoesaja en staat de complexe wordingsgeschiedenis van het boek buiten discussie. Om de zuiver zakelijke reden dat de totstandkoming van een zo omvangrijk boek als 'Jesaja' niet te verklaren is, als er niet werkelijk een opzienbarende profeet heeft bestaan aan wie al deze uitspraken toegeschreven konden worden, wil Koole met een historische Jesaja van Jeruzalem rekenen. Principieel heeft hij er geen moeite mee diens aandeel aan Jesaja 1-39 te beperken; 'het gaat niet om profeten als religieuze genieën of hoogstaande ethi-

34 Zie in dit verband C. Houtman, "Die Wirkung der Arbeit Kuenens in den Niederlanden", *Oudtestamentische Studiën* 29 (1993), 29-48 (pp. 39v., 42-46).

35 Zie *De profeet Jesaja*, II (Korte Verklaring der Heilige Schrift), Kampen z.j.⁵ (de eerste druk is van 1926). J. Ridderbos wees de Deuterojesaja-hypothese af, maar wilde ook niet als vaststaand aannemen dat Jesaja 40-55 van het begin tot het einde door Jesaja van Jeruzalem geschreven waren. De mogelijkheid van latere aanvullingen op diens werk sloot hij niet uit (zie pp. 18, 24, 117, 207v., 238). Zie ook dezelfde, *Het godswoord der profeten*. II: Jesaja, Kampen 1932, 502v.

36 Zie zijn gestencilde dictaat *De latere profeten, Spreuken, Job. Inhoud en ontstaan*, Amsterdam z.j., 2-12.

sche persoonlijkheden', maar hyperkritiek is hem vreemd. Het traditionele beeld van Jesaja wil hij niet laten vallen, omdat het zich zeer wel laat verstaan tegen de achtergrond van de geschiedenis van het oude Israël (p. 6). Deuterokesaja beschouwt hij als een profeet, die 'optrad temidden van een groep die Jesaja's geestelijke erfenis behoeftte, maar dan, blijkens zijn consistente stijl en gedachtengang, vanuit persoonlijke roeping en gedrevenheid' (pp. 11v.). Ten aanzien van Tritojesaja huldigt Koole de opmerkelijke these dat 'hij' in vroeg-exilische tijd gedateerd moet worden. Hij wijst op 'Fortschreibung' van Tritojesaja in Deuterokesaja (pp. 21-25, 29v., 33v.). Als exegeet wil Koole alle recht doen aan de innerlijke samenhang en opbouw van het boek (pp. 9, 11, 31), maar realiseert hij zich tevens het gevaar van al te ver doorgevoerde redaktiekritiek; het boek is te danken aan profeten, 'onuitwisselbare persoonlijkheden - wil men: openbaringsgetuigen' (p. 8).

Het 'eigene' van Koole als exegeet is wellicht dat hij zichzelf was, zich niet zonder meer aansloot bij een bepaalde 'school' of benadering en in die zin toch, met andere gereformeerde exegeten, school gemaakt heeft. De besten onder de gereformeerde exegeten in de afgelopen decennia kenmerkten zich daardoor dat zij zich niet zonder meer wilden laten inlijven in het kamp van de historisch-kritische bijbelwetenschap, maar - een tic van het verleden meedragend - alle dingen wilden onderzoeken en slechts het goede ervan wilden bewaren. Kortom, zij profileerden zich door nuchterheid, onafhankelijkheid, zelfstandigheid. Die houding geeft een eigen kleur aan hun werk. Koole is één van hen, één van, laten we ze de neo-gereformeerde bijbelgeleerden noemen.

En die breedheid van Koole - is dat ook een kenmerk van de neo-gereformeerde bijbelwetenschap of is dat een rudiment uit het verleden? Met de breedheid van zijn uitleg spant Koole wel de kroon. Diep te graven, aan alle facetten aandacht te schenken is in zijn geval ook een karaktertrek, die hij na zijn emeritaat meer gekoesterd dan ingetoomd lijkt te hebben, waardoor hij de toegankelijkheid van zijn werk, ook al omdat het een strenge ordening mist, niet bevordert heeft. Naar verluidt, speelde zijn neiging diepgaand aandacht te schenken aan het detail en dat in den brede te belichten hem ook parten bij het onderwijs, met het gevolg dat het door de gemiddelde student als wat saai werd ervaren, dezelfde student die door Koole op tentamen ironisch op zijn onkunde geattendeerd kon worden. Diegenen die een trede hoger kwamen en zich als specialisatiestudent door Koole in het vak lieten inwijden, wisten zich verrijkt door zijn degelijke exegetische en hermeneutische vingerwijzingen.

Overtuigd van de relevantie van de Schrift - dat was Koole ten volle, maar hij lijkt zich te weinig gerealiseerd te hebben dat de Schrift achter de uitleg kan verdwijnen. Meer in het algemeen kan gezegd worden dat de tragiek van de tegen-

woordige bijbelwetenschap is dat er steeds volmaaktere en geleerdere commentaren tot stand gebracht worden, maar het aantal doorsnee-theologen dat er gebruik van maakt, wil of kan maken, om diverse redenen, verandering van het karakter van het onderwijs, de haast van het predikantenbestaan, de verleiding om naar aangereikte preekstof in hap-klare-brokken te grijpen, steeds geringer wordt. Al met al, overtuigd van de relevantie van de Schrift heeft Koole met toewijding en acribie een zo omvangrijke en zo geleerde commentaar op Jesaja 40-66 geschreven dat die feitelijk uitsluitend relevant is voor de vakgenoten in engere zin. Het is derhalve verheugend dat het opus magnum dankzij de steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek in het Engels vertaald kon worden.

Tot besluit

Ik ben geen leerling van Prof. Koole. Pas in zijn laatste levensjaren heb ik hem wat meer van nabij leren kennen. Mijn kennismaking met hem heeft voornamelijk plaats gehad via zijn werk. De ontmoeting langs die weg heeft bij mij geleid tot het beeld van een mens, voor wie het gezag van de Schrift en haar betekenis voor het christenleven buiten discussie stonden, die met overtuiging het predikantschap heeft uitgeoefend en als 'leraar en herder' waardering genoot, maar die zich het gelukkigst voelde als de geleerde, als de Koole van het eerste proefschrift over de Koptische tekstoverlevering, de Koole die met groot geduld en heel secuur in de beslotenheid van zijn studeerkamer te midden van sigarenrook en de geur van pijptabak zijn weg zocht door de doolhof der teksten, uitziende op zijn tuin, waar hij, met zicht op de studeerkamer, in de frisse lucht, temidden van heideplanten en coniferen arbeidend, zijn exegetische problemen verder uitknobbelde.

Dankbaar zijn wij voor wat God ons, de Gereformeerde Kerken en de Theologische Universiteit, in hem heeft geschonken. Zijn werk zij ons tot zegen!

BIJLAGEN

I CURICULUM VITAE³⁷

Personalialia

Jan Leunis Koole

- geboren op 26 maart 1910 te Arnhem als zoon (enig kind) van Hendrik Johannes Koole, luitenant-kolonel der Militaire Administratie, en Johanna Christina Verkouteren; overleden te Wezep op 25 mei 1997; hij huwde op 19 april 1934 te Kampen met Tjitske Willemina Johanna Hoogendijk (geboren op 3 november 1909; overleden op 30 april 1996). Tijdens zijn hoogleraarschap was hij woonachtig aan De la Sablonièrekade 26 te Kampen en vanaf eind 1960 aan het adres Koningin Wilhelminalaan 6 te Wezep, waar hij actief betrokken was bij de Rotary, afdeling Oldebroek.

Studie en wetenschappelijke loopbaan

- 1 september 1921 leerling van het Christelijk Lyceum te Arnhem
- 30 september 1927 student te Kampen; kandidaatsexamen 22 maart 1932 (cum laude)
- 26 april 1932 inschrijving aan de Karl-Ruprecht-universiteit te Heidelberg; studie Nieuwe Testament bij Martin Dibelius; colleges Misjna, Arabisch, Gotisch en Koptisch bij andere docenten.
- 27 oktober 1932 inschrijving aan de Friedrich-Wilhelm-universiteit te Berlijn; studie bij Alfred Deissmann en Hans Lietzmann; colleges Misjna, Koptisch en Syrisch bij andere docenten; voorbereiding van een studie over 'Die Liebe beim Apostel Paulus und in der kaiserlichen Stoa', bedoeld als theologische dissertatie bij Dibelius; ten gevolge van een conflict met Dibelius komt het niet tot een promotie te Heidelberg.
- 1933 voorbereiding, op uitnodiging van Lietzmann, van 'Dissertation zur Erlangung der hohen Lizentiatenwürde' met de titel *Studien zum koptischen Bibeltext. Kollationen und Untersuchungen zum Text der Paulusbriefe in der*

37 De informatie over Koole' studie en wetenschappelijk werk in de periode 1932-1942 is ontleend aan het curriculum vitae dat hij zelf in 1942 heeft samengesteld op verzoek van Prof. dr. G.M. den Hartogh te Kampen, klaarblijkelijk met het oog op zijn eventuele kandidatuur voor de vervulling van de vacature S. Greijdanus. De brief, gedateerd 30 april 1942, bevindt zich in het archief Den Hartogh in de Theologische Universiteit Kampen.

unter- und oberägyptischen Überlieferung; voltooiing van de studie in 1934 in de pastorie te Vreeland; examen op 8 februari 1935 te Berlijn (cum laude); 14 februari 1936 promotie te Berlijn (cum laude), gegradueerd tot licentiaat (de bevoegdheid tot doceren) in de theologie.

- 1935-1936 studie aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam; 22 mei 1936 doctoraalexamen (cum laude); privatisimum bij F.W. Grosheide over de patres; bestudering van de Armeense taal, uitmondend in twee artikelen over de avondmaalsbeschouwing van Irenaeus.
- 1937 medewerking aan de Bezan club van Rendel Harris, op uitnodiging van J. de Zwaan, hoogleraar Nieuwe Testament te Leiden; bewerking van de Handelingen der Apostelen op dezelfde wijze als de brieven van Paulus in de dissertatie werden bewerkt, uitmondend in *Die koptischen Übersetzungen der Apostelgeschichte*.
- 1938, 13 mei promotie bij F.W. Grosheide aan de Vrije Universiteit op een proefschrift, getiteld De overname van het Oude Testament door de christelijke kerk (cum laude). Het proefschrift trekt de aandacht, ook in het buitenland. De *Neue Zürcher Zeitung* van 8 augustus 1939 wijdt er een uitvoerige bespreking aan. Aanvang van een historische studie over liturgie en ambt in de apostolische kerk; gereed in 1939; gedrukt in 1941; klaarblijkelijk vanwege het uitblijven van toestemming tot publicatie van de kant van de Duitse bezetter (papierschaarste) verschijnt de studie pas in 1949.
- 1939 bijdrage aan de *Geschiedenis der Kerk* (publicatie 1942); artikel 'Altest Testament' voor *Reallexikon für Antike und Christentum* (publicatie 1950).
- 1940 studie van het Evangelie naar Johannes, uitmondend in een reeks artikelen.
- 1941 voorbereiding boek over de joden in de verstooiing; gereed in 1942 (publicatie in 1946).
- 1942 voorbereiding boek over de Liturgie (verschenen in 1946), van een artikel voor de *Cultuurgeschiedenis van het Christendom* (verschenen in 1948).
- 25 oktober 1942: van de voordracht J.L. Koole, H.N. Ridderbos kiest de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken laatstgenoemde tot hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Hogeschool.³⁸
- 1954 hoogleraar voor de vakken van het Oude Testament aan de Theologische Hogeschool te Kampen van de Gereformeerde Kerken in Nederland; de benoeming door de Generale Synode geschiedde op 29 juni op grond van een

38 Zie *Sola Gratia. Schets van de geschiedenis en de werkzaamheid van de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen 1954, 207.

- enkelvoudige voordracht met 49 stemmen voor en 2 blanco (zie *De Bazuin* van 2 juli 1954); aanvang van de werkzaamheden op 1 september 1954; inauguratie op 18 januari 1955.
- emeritaat 1 november 1978.
 - 1961-1977 lid van de redactie van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*
 - 1976-1988 lid van de redactie van de *Commentaar op het Oude Testament*
 - 1966-1967 lid van de revisiecommissie van Vertaling 1951 van het Nederlands Bijbelgenootschap
 - 1948-1989 lid van het Oudtestamentisch Werkgezelschap
 - 8 december 1978 promotor van C. de Jong, die de doctorstitel verwierf met een proefschrift getiteld *De volken bij Jeremia*. Hun plaats in zijn prediking en in het boek Jeremia.
 - 26 september 1980 promotor van M. Dijkstra, die de doctorstitel verwierf met een proefschrift getiteld Gods voorstelling. Predikatieve expressie van zelfopenbaring in Oudoosterse teksten en Deutero-Jesaja.
 - tot de leerlingen van Koole in bijzondere zin behoorden M. Dijkstra, W. van der Meer, J. Renkema, S.E. Scheepstra. Bij het project vertaling in hedendaags Nederlands van het Nederlands Bijbelgenootschap traden leerlingen van Koole, onder zijn supervisie voor het Hebreeuws, als vertaler op. Gewerkt werd aan de vertaling van Prediker (door Dijkstra, van der Meer, E. Noort, Renkema), resulterend in *Een twijfelaar aan het woord. Het boek Prediker in een nieuwe vertaling* (1974); aan de vertaling van Hooglied (door M. Gosker, F. Postma), resulterend in *Het hoogste lied. Het Hooglied van Salomo* (1974) en aan de vertaling van Jesaja 40-55 (door Dijkstra, Van der Meer [en, in de aanvangsfase, Renkema]), resulterend in *Houd moed. Jesaja 40-55 vertaald in hedendaags Nederlands* (1977). Dijkstra, Van der Meer en Scheepstra behoorden tot de participanten aan het door Koole geïnitieerde en aan de Theologische Hogeschool uitgevoerde studieproject 'Deuterojesaja', dat in de jaren 1977-1978 zijn beslag kreeg en waaraan van buiten de Hogeschool medewerking werd verleend door o.a. Prof. dr. W.A.M. Beuken en Prof. dr. H. Leene; nadere gegevens en verslagen van de werkzaamheden bevinden zich in het archief Koole in de Theologische Universiteit.

kerkelijke loopbaan in de Gereformeerde Kerken in Nederland

- 13 april praeparatoir examen classis Arnhem
- 20 november 1933 beroepen te Vreeland
- 29 april 1934 predikant te Vreeland
- 25 oktober 1939 predikant te Naaldwijk
- 7 april 1943 predikant voor de arbeid onder studerenden te Delft

- 21 mei 1945 predikant te Schiedam, waar hij op 30 november 1944 reeds benoemd was voor twee dagen per week 'voornamelijk voor het doen van ziekenbezoek'.
- 10 oktober 1948 predikant te Bloemendaal
- 1951-1954 redactie *Kerk zonder grenzen*. Maandblad ter versterking van de band tussen Radio Bloemendaal en zijn luisteraars.
- herhaaldelijk maakte Koole deel uit van synodale deputaatschappen (de jaartallen zijn de jaren van benoeming):
 - (1) voor de psalmberijming (secundus) 1955; 1957
 - (2) voor radio- en televisieuitzending van kerkdiensten (primus) 1955
 - (3) voor herziening van de liturgische formulieren (primus) 1957; 1959; 1961
 - (4) voor de orde van de eredienst 1949
 - (5) voor de radio-kerkdiensten (secundus) 1952
 - (6) voor advies inzake de leeruitspraak van de synode van Assen 1926 1963; 1965 (rapport leeruitspraak 'Assen 1926' [1967])
 - (7) voor de eredienst 1963; 1965
 - (8) voor advies inzake enkele passages uit de Dordtse Leerregels en de functie van de belijdenis in het algemeen 1965; 1967
 - (9) voor de samenspreking met drs Tj. Baarda 1973
- Voor Koole's synodale werkzaamheid raadplege men *Register op de Acta van de Generale Synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland. 2a: Persoonsnamen en aardrijkskundige namen 1946-1970*, Leusden 1994, 143v.
- In 1968 maakte Koole deel uit van de deputatie naar de Gereformeerde Oecumenische Synode te Amsterdam; hij was betrokken bij de totstandkoming van het rapport over de vrouw in het ambt. Zie *Agenda en rapporten van de Gereformeerde Oecumenische Synode Amsterdam 1968 12-13 augustus*, 71-85. In 1972 maakte hij deel uit van de deputatie naar de Gereformeerde Oecumenische Synode te Sydney op 14-25 augustus; binnen het kader van de 'RES Conference on Scripture' tijdens de synode hield hij een referaat over 'Scripture and History' [zie *International Reformed Bulletin* 1973-54, 2-13].

II GESCHRIFTEN

Een overzicht van de belangrijkste publicaties van Prof. Koole tot en met 1977, samengesteld door mevrouw drs. S.E. Scheepstra, is toegevoegd aan de feestbundel die Prof. Koole op 3 november 1978 werd aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid van de Theologische Hogeschool. De bundel draagt de titel *De*

Knecht. Studies rondom Deutero-Jesaja aangeboden aan prof. dr. J.L. Koole, Kampen 1978. De bibliografie bevindt zich op pp. 197-202. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste vanaf 1978 verschenen publicaties.

- *Aspecten van de Godskennis in het Oude Testament* (Kamper cahiers 36), Kampen 1978 [de tekst van het afscheidcollege].
- *De tien geboden*, Kampen 1983 [vrijwel ongewijzigde herdruk van een in 1964 verschenen boek].
- “Het Oude Testament als Heilige Schrift”, in: A.S. van der Woude e.a. (eds.), *Bijbels Handboek. Iib: Tussen Oude en Nieuwe Testament*, Kampen 1983, 192-246.
- *Het beslissende woord. Een canonhistorisch onderzoek* (Kamper cahiers 56), Kampen 1985.
- “De canon van het Oude Testament”, in: A.S. van der Woude (ed.), *Inleiding tot de studie van het Oude Testament*, Kampen 1986, 199-210.
- *Jesaja II vertaald en verklaard. I: Jesaja 40 tot en met 48* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1985 [Engelse vertaling in de Historical Commentary on the Old Testament (Kampen 1997)].
- *Jesaja II vertaald en verklaard. I: Jesaja 49 tot en met 55* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1990 [Engelse vertaling voor de Historical Commentary on the Old Testament is ter perse].
- *Jesaja III vertaald en verklaard. Jesaja 56-66* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1995 [Engelse vertaling voor de Historical Commentary on the Old Testament is in voorbereiding].

III ARCHIVALIA

- In het archief van de Theologische Universiteit bevinden zich diverse archiefstukken: aan Koole gerichte correspondentie, recensies van zijn publicaties, preken, o.a. copieën van de 1951-1954 gehouden preken, geheel uitgetypt, uittreksels van literatuur over het Oude Testament, zeer veel materiaal van het Jesaja-onderzoek, voorstudies voor heel het boek Jesaja, collegedictaten uit zijn studententijd, collegestof van de door Koole gegeven lessen enz.
- In de Theologische Universiteit is ook aanwezig Koole’s uitgebreide kaartsysteem, dat hij heeft bijgehouden tot aan het einde van de jaren tachtig en dat zo’n negentig jaar bijbelonderzoek beslaat.
- Een door Rein Pol geschilderd portret van Prof. Koole bevindt zich in de Theologische Universiteit. Portretten van hem zijn o.a. opgenomen in de hem

bij zijn afscheid aangeboden feestbundel (zie boven, onder II) en in *Koornmarkt* 1 3/4 (1997), 5.

IV LITERATUUR

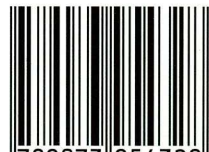
- W.A.M. Beuken, referaat gehouden op 12 juni 1995 bij de aanbidding van *Jesaja III* aan Prof. Koole (de tekst bevindt zich in het archief van de THUK).
- A. van der Blom†, J.J. Donkers Azn, *De Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Schiedam*, z.p. [Schiedam] z.j. [1980], 254, 260v., 289, 297.
- M. Dijkstra, referaat gehouden op 12 juni 1995 bij de aanbidding van *Jesaja III* aan Prof. Koole (de tekst bevindt zich in het archief van de THUK).
- J. Francke, "Bij de emeritering van professor dr. J.L. Koole", in: *Nederlands Dagblad* van 6 december 1978 [de vrijgemaakte auteur bespeurt beïnvloeding door modernisme in de laatste fase van Koole's hoogleraarschap].
- W.H. Gispén, "Bij het afscheid van prof. dr. J.L. Koole", in: *Gereformeerd Weekblad* van 3 november 1978.
- M. Gosker, "Koole en Jesaja, een paar apart", *Koornmarkt* 1 1/4 (1995), 11-12.
- M. Gosker, "Bij het overlijden van Jan Leunis Koole", in: *Centraal Weekblad* van 30 mei 1997.
- C. Houtman, "In memoriam prof. Jan Leunis Koole", in: *Koornmarkt* 1 3/4 (1997), 4-5.
- J. Koole, "Dr. J.L. Koole. 26 maart 1910 - 25 mei 1997", in: *Jaarboek 1998 van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Goes 1998, 541-542.
- W. van der Meer, "Speech bij het afscheid van prof. Koole", in: *Theologische Hogeschool Kampen* 14/4 (1978), 8-10.
- W. van der Meer, "De geldigheid van de schrift. Over Jan Leunis Koole, hoogleraar Oude Testament 1955-1978", in: *Communiqué* 10/2 (1994), 47-70.
- W. van der Meer, referaat gehouden op 12 juni 1995 bij de aanbidding van *Jesaja III* aan Prof. Koole (de tekst bevindt zich in het archief van de THUK).
- J. Plomp, "Bij het afscheid van prof. dr. J.L. Koole", in: *Dagblad Trouw* van 3 november 1978.
- W. Scheltens, "Bij het afscheid van Prof. Koole en Prof. Ridderbos", in: *Credo* 5/8 (1978), 15-17.

LUMINE
TUC
VIDE MUS
LUMEN

7hUK

KAMM

ISBN 90-73954-32-0

9 789073 954328